

ZO'RAVONLIK IJTIMOY PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Shomurotova Nigoraxon Nabijonovna

Psixologiya fanlari nomzodi.,

University of business and science universiteti professori v.b.

Bugungi kunda dunyo hamjamiyatida oilaning barqarorligini ta'minlash har bir mamlakat genofondini rivojlantirishning asosiy omili sanaladi. Milliy genofond mamlakatni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u shuningdek millat kelajagini ham mustahkamlashga xizmat qiladi.

Oiladagi zo'ravonlik ijtimoiy muammo bo'lib, patriarxal qadriyatlar hukmron bo'lgan jamiyatlarda odatiy holdir. Biroq oiladagi zo'ravonlikning oldini olish, jabrlanganlar muammolarini hal etish va zo'ravon shaxslarni jazolashda davlatning bevosita ishtiroki muqarrar.

Oiladagi muhit esa ko'p jihatdan unda tug'ilib, voyaga yetgan potensial "kelajak egalari"ni tayyorlashga zamin hozirlaydi. Biroq, oila instituti obektiv va subektiv omillar tufayli oxirgi yillarda biroz tanazzulga yuz tutmoqda. Buni bir jinslilar nikohiga ruxsat berilishidan boshlab oiladagi nosog'lom muhitning paydo bo'lishi, oilalarning "kriminal markaz"ga aylanishi bilan ham izohlash mumkin.

Mustaqillik yillarida Respublikamizda oilani hamda uning a'zolarining huquq va erkinliklarini muhofaza qilish, inson hayoti oliy qadriyat ekanligini kafolatlash yuzasidan tub islohotlar o'tkazishga alohida ahamiyat berilib, qator maqsadli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Shuningdek, 2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida ham "jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo'ravonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash, og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin qizlarga ijtimoiy-huquqiy, psixologik yordam ko'rsatish, ularni manzilli qo'llab-quvvatlash" belgilanganligi mazkur sohani tadqiq etish zarurati mavjudligidan dalolat bermoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 63-moddasiga muvofiq, oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega. Konstitusiyaning 26-moddasida esa, hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin emasligi belgilab qo'yilgan [1;1].

Zo'rlik – biror kishining ikkinchi bir kishini zo'ravonlik, jismoniy kuch ishlatish yo'li bilan xo'rlashi, jabr-zulm qilishi[5;199] yoxud shaxsning konstitusiya bilan kafolatlangan shaxsiy daxlsizligi buzilishiga sabab bo'ladigan, bir shaxsning ikkinchi bir shaxsga nisbatan jismoniy yoki ruhiy ta'sir o'tkazishidir[5;47]. Ba'zi bir adabiyotlarda zo'rlik – biror kishining ikkinchi bir kishiga nisbatan zo'rlik qilishi, kuch ishlatish yo'li bilan xo'rlashi, jabr-zulm qilishi sifatida keltirilgan. U insonni jismoniy va ma'naviy zo'rlash yoxud jabr-zulm qilish shaklida namoyon bo'ladi.

Oiladagi zo'ravonlik shaxsga qarshi noqonuniy kuch ishlatish, kaltaklash, zo'rlash, majbur qilish, ta'sir ko'rsatish, o'z hukmronligini o'tkazish kabi belgilar orqali ifodalanadi. U asosan jismoniy yoki ruhiy ko'rinishda bo'lishi mumkin. Ruhiy zo'ravonlik esa ko'p hollarda qo'rqitish (bir shaxsni ikkinchi bir shaxs tomonidan qo'rqitib bo'ysundirish, o'zini ko'rsatish yoxud o'ziga qaram qilish) shaklida ifodalanadi. Ruhiy zo'ravonlik asabiylashishning mahsuli bo'lib, bir shaxsni

qo'rqitib o'ziga bo'ysundirish, uning "ixtiyoriga zid" yoki "tarbiyalash" maqsadlarida qo'llanilishi ham mumkin. U aybdorga uning qarindoshlari yoki yaqin kishilariga nisbatan bevosita qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Jinoyat huquqi nuqtai nazaridan har xil og'irlik darajasida badanga shikast yetkazish, kaltaklash va boshqa jismoniy kuch ishlatishni jismoniy zo'ravonlik deb baholash lozim. Bizningcha, zo'ravonlik jismoniy kuch yoki qo'rqitish bilan amalga oshiriladigan jinoiy faoliyatdir. Bunda shaxsning hayoti va sog'lig'iga tahdid qilish orqali huquq va erkinligi poymol etiladi. Mazkur holatda ta'sir etish deganda, jabrlanuvchiga uning xohishiga qarshi amalga oshiriladigan va unga aniq jismoniy yoxud ruhiy azob beradigan, ya'ni zo'ravonlik hisoblanadigan ta'sir etishni tushunish kerak.

Jismoniy ta'sir ko'rsatuvchi zo'ravonlik harakatlari qatoriga, bizning fikrimizcha, inson badaniga kuch bilan ta'sir qilishning har qanday usuli, ya'ni zarba berishda ifodalanmaydigan xatti-harakatlarni ham kiritish lozim. Masalan, sochdan tortish, qo'lni og'ritib ushlash, tananing biror qismini qisish, og'riq berish, itarib yuborish va h.k. Zo'ravonliklar jumlasiga qiynoqqa solish, yakkalab qo'yish, irodaga qarshi harakat qilishga majburlash yoki undash, ushlab turish, zo'rlash, tegajog'lik qilish, tahqirlash va xo'rlash kabilarni kiritish mumkin. Bizningcha, "oiladagi jinoiy zo'ravonlik deganda oilaning bir a'zosi tomonidan boshqa a'zosiga nisbatan jismoniy yoki ruhiy ta'sir ko'rsatish yoxud qo'llash bilan qo'rqitish orqali uning hayoti, sog'lig'i, erkinligini, jinsiy daxlsizligi, sha'ni, qadr-qimmati va qonun bilan muhofaza qilinadigan boshqa daxlsiz huquqlari va qonuniy manfaatlariga tajovuz qilish orqali o'z hukmronligini o'tkazishga qaratilgan xatti-harakat yoki harakatsizlik"ni tushunish lozim. Oiladagi jinoiy zo'ravonlikning quyidagi turlari mavjud: Jismoniy zo'rlik jabrlanuvchiga turli darajada tan jarohatlari yetkazish, urish, jismoniy kuch ishlatish, jabrlanuvchining qarindoshlarini, yaqinlarini o'ldirish, nomusiga tegish va hokazolar ko'rinishida bo'lishi mumkin[8;42]. Bunda oilaning bir a'zosi tomonidan boshqa a'zosiga nisbatan qasddan uning hayoti, sog'lig'iga yoki badanining turli joylariga shikast yetkazish kabi xatti-harakatlar sodir etilib, quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi: shapaloq tortish, tepish, turtkilash, musht bilan urish; kuchli zarb bilan itarib yuborish; turli o'tkir buyum va narsalarni otish; qurol bilan xavf solish yoki yaralash; uydan chiqishiga jismonan yo'l qo'ymaslik; kechasi uxlashga qo'ymaslik. Ruhiy zo'rlik – jabrlanuvchiga nisbatan jismoniy zo'rlik ishlatish, mol-mulkini nobud qilish yoki zarar yetkazish va jabrlanuvchi sir saqlanishini istagan ma'lumotlarni oshkor etish va hokazolar bilan qo'rqitish. Ruhiy zo'rlik va jismoniy zo'rlik bir-birini taqozo etuvchi va biri ikkinchisini to'ldirgandagina oqibat kelib chiqishi mumkin. Bunda qasddan oilaning bir a'zosi tomonidan boshqa a'zosining sha'ni va qadr qimmatini kamsitish orqali uning ruxiyatiga ta'sir ko'rsatish, his tuyg'ularini so'ndiruvchi harakatlar qilish, qo'rqitish va haqoratlash bilan uning ruhiyatiga shikast yetkazuvchi so'zlar va harakatlarni sodir etishda namoyon bo'ladi: hissiyot va his-tuyg'ularni tan olmaslik; ustidan kulaish; jazo chorasi sifatida uning hissiyotlariga e'tibor bermaslik; yolg'on so'zlar aytib, undan o'zining manfaati yo'lida foydalanish; do'stlari va qarindoshlariga xavf yetkazish bilan qo'rqitish va ular bilan aloqa qilishga yo'l qo'ymaslik; u bilan ommaviy joylarga chiqishdan bosh tortish; oila byudjetini o'zi nazorat ostiga olish; qarindosh urug'lar orasida sharmanda qilish; uydan ketishini aytib qo'rqitish; kasal yoki homilador bo'lganida unga yordam berishdan bosh tortish, tibbiy yordam olishiga qarshilik ko'rsatish. Oiladagi jinsiy zo'ravonlik jinsiy aloqaga qilishga majburlaydigan xatti-harakatlar qilish orqali

do'q-po'pisa qilish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitib shaxsning jinsiy daxlsizligi va ozodligiga tajovuz qilish bilan ifodalanadi. Masalan, erkakning ayoli bilan jinsiy obekt singari muomala qilishi; jinsiy aloqadan bosh tortish yoxud ayolga nisbatan tajovuzkor munosabatda bo'lish; jinsiy aloqada majburiy xatti-harakatlar qildirish; jinsiy aloqani o'ta shafqatsizlik bilan amalga oshirish; zo'rlash yo'li bilan jinsiy aloqa qilishga majburlash; avval kaltaklab keyin jinsiy aloqa qilish; parnografik ko'rinishdagi buzuq xatti-harakatlarni ko'rishga yoki takrorlashga majburlash va hokazo. Oiladagi jinoiy zo'ravonlikning yuridik ma'nodagi tushunchasi uning haqiqiy mazmunini toraytiradi, chunki bir qator holatlar hisobga olinmaydi: birinchidan, agar jismoniy zo'ravonlik to'g'risida so'z yuritilsa, u holda inson organizmiga bevosita jismoniy kuch ishlatish bilan ta'sir ko'rsatishni qo'shish mumkin emas. Zo'ravonlikning ushbu turini zo'ravonlik bilan cheklash hamda jabrlanuvchini ozodlikdan mahrum qilishga kiritish taqozo etiladi. U odatda jismoniy va ma'naviy azobni keltirib chiqaruvchi, ba'zan jiddiy jismoniy va ruhiy jarohat (masalan, jabrlanuvchini qishda isitilmagan xonada saqlab turish)ga olib kelishi ham mumkin; ikkinchidan, zo'ravonlikni inson organizmiga "uning ixtiyoriga qarshi" ta'sir ko'rsatish sifatida ko'rib chiqish ham mumkin emas. Zo'ravonlikni insonga uning irodasidan tashqari ta'sir ko'rsatish sifatida tavsiflash to'g'riroq bo'lar edi, chunki jabrlanuvchi o'z irodasini namoyon etadigan holatda, zo'ravon unga qarshi harakat qiladi va bu har doim ham shunday bo'lavermaydi. Ko'p hollarda aybdor jabrlanuvchining irodasini mensimaydi; ikkinchidan, zo'rlik ishlatish bilan tahdid qilishni faqat jismoniy zarar yetkazish bilan tahdid qilishga qo'shish mumkin emas. Ruhiyatga nafaqat jismoniy zarar yetkazish bilan tahdid qilish, balki boshqa manfaatlarga, ko'pincha muhimligi jihatdan sog'liq va hatto hayotdan mahrum qilishdan ham qolishmaydigan boshqa (masalan, sha'n, qadr-qimmat, erkinlik, obro'-e'tibor, mulkiy) qadriyatlar ham ta'sir qiladi; to'rtinchidan, zo'ravonlikni faqat bevosita inson irodasiga ta'sir ko'rsatish sifatida ko'rib chiqilishi hozirgi kunda ancha tordek tuyuladi, chunki insonga ta'sir o'tkazish qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa narsalar, masalan, moddiy boyliklar, mulk orqali jismoniy zo'ravonlik esa xotin-qizlarga nisbatan og'irligi turli darajada bo'lgan tan jarohatlari yetkazish, xavf ostida qoldirish, hayoti xavf ostida qolgan shaxsga yordam ko'rsatmaslik, zo'ravonlik xususiyatiga ega boshqa huquqbuzarliklar sodir etish, jismoniy ta'sir o'tkazish yoki bunday ta'sir o'tkazishning o'zga choralari qo'llash bilan tahdid qilish orqali xotin-qizlarning hayoti, sog'lig'i, erkinligi hamda qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari va erkinliklariga tajovuz qiladigan zo'ravonlik shaklidir. Oila doirasidagi ruhiy zo'ravonlik deganda, odatda xotin-qizlarni haqoratlash, ularga tuhmat qilish, tahdid qilish, ularning sha'nini, qadr qimmatini kamsitish, shuningdek ularning xohish-irodasini cheklashga qaratilgan boshqa harakatlarda ifodalanadigan zo'ravonlik shakli, shu jumladan reproduktiv sohada nazorat qilish, tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchida o'z xavfsizligi uchun xavotir uyg'otgan, o'zini himoya qila olmaslikka olib kelgan yoki ruhiy sog'lig'iga zarar yetkazgan harakat (harakatsizlik)da namoyon bo'ladi [2;1]. Muxtasar aytganda, oiladagi zo'ravonlik – bu o'zlarining yaqinlari (asosan ayollar va bolalar) ustidan hukmronlik va nazorat qilish maqsadida, odatda aynan bir shaxsga nisbatan jismoniy va ruhiy zo'rlik qilishda namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi 2019 yil 2 sentabrdagi Qonunida tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchining huquqlari belgilangan. Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchi quyidagi huquqlarga ega:

– o'ziga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik sodir etilganligi yoki ularni sodir etish tahdidi to'g'risidagi ariza bilan tegishli vakolatli organlarga hamda tashkilotlarga yoxud sudga murojaat etish;

– maxsus markazlarda, shuningdek bepul telefon liniyasi orqali tekin huquqiy maslahat, iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik, tibbiy va boshqa yordam olish; – ichki ishlar organlariga himoya orderi berish to'g'risidagi talab bilan murojaat qilish, himoya orderi shartlari buzilgan taqdirda esa, ularni bu haqda xabardor qilish; – sodir etilgan tazyiq va zo'ravonlik natijasida o'ziga yetkazilgan moddiy zararining o'rni qoplanishi hamda ma'naviy ziyon kompensatsiya qilinishi to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat etish. Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchi yetkazilgan moddiy zararining o'rnini qoplash hamda ma'naviy ziyonni kompensatsiya qilish to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat etganda davlat boji to'lashdan ozod qilinadi.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda dunyoda har oltita oiladan birida janjallar doimiy ravishda yuzaga keladi, bunda turmush o'rtoqlar zarar ko'radi.

Beshta oilaning har uchdan birida ota-onalar bolalarini jismonan kaltaklagan. Har uchinchi uyda turmush o'rtoqlardan biriga nisbatan zo'ravonlik harakatlari mavjud

(odatda turmush o'rtog'i tomonidan), shuningdek, bolalarga nisbatan zo'ravonlik harakatlari ham mavjud.

Ko'rinib turibdiki, zo'ravonlik tarqalishining oldini olish juda qiyin. Amerikalik sotsiologlar M. Strauss, R. Gelles va S. Steinmetz, oiladagi zo'ravonlik muammolari bilan bog'liq holda, quyidagilarni aniqladilar: har qanday kelajakdagi tajovuz individual tajovuzkor harakatni keltirib chiqarishi mumkin.

Kuzatishlarga ko'ra, ko'plab tajovuzkor ota-onalar o'z farzandlarida zo'ravonlikka moyilligini shakllantirib kelajakdagi tajovuzkorlarni "tarbiyalaydilar"

Zo'ravonlik ko'plab omillar va sabablar natijasida yuzaga keladi va turli vaziyatlarda o'zini namoyon qilishi mumkin. Ba'zi g'arb tadqiqotchilari (asosan psixologlar) zo'ravonlikka moyillikni men o'sib borayotganiga ishora qilishadi.

Zamonaviy jamiyatda tajovuzkorlik qilishga tayyorlik, bu katta ehtimol bilan kishilarda ularga nisbatan adolatsiz munosabatda bo'lganlardan o'ch olishga bog'liq g'azablangan reaksiyalar bilan bog'liq.

Ijtimoiy psixologlar va sotsiologlar yana bir nuqtai nazarni kengroq ko'rib chiqdilar:

muhim omillar bo'lgan haddan tashqari ko'p zo'ravonlik va tajovuzkorlikning sahnalarni translyatsiya qiluvchi ommaviy axborot vositalari janjallar, qotilliklar, zo'rlashlar va boshqalarni jamiyatda tarqalishiga ta'sir qiladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra birgina televizorda qiynoqqa solingan qotillik va zo'ravonlikni tomosha qilish mumkin.

Ko'proq telefilmlardagi bosh qahramonlarning yarmiga soatiga o'rtacha besh-olti marta jismoniy zo'ravonlik qilingan (J. Berkovitz).

Tabiiyki, translyatsiya ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. Ham kattalar, ham bolalar va o'smirlarga nisbatan tajovuzkorlikni media oqimlari orqali idrok etish va o'zlashtirishga ta'sir qilib jinoyatlar televizor ekranlarida haqiqiy hayotga qaraganda ancha shafqatsiz va tajovuzkor xarakterdagi real dunyo va tomoshabin fikrni shakllantirishi mumkin.

O'rganishlar ommaviy axborot vositalaridagi xabarlardan so'ng odamlar jamiyatda zo'ravonlik keng tarqalganini tan oladi. Turli filmlar, ko'rsatuvlar va video o'yinlarda zo'ravonlikni tasvirlashdan tashqari, axborot vositalari zo'ravonlik holatlari haqidagi xabarlar bilan to'ldiriladi. Bunday masalalarda jamiyatda u yoki bu tarzda zo'ravonlik ta'siridan xoli bo'lgan qatlamlar kamayib borishini ta'kidlash lozim. Zo'ravonlik nafaqat shaxslar, oilalar, etnik va diniy guruhlarga, balki butun xalqlarga ham ta'sir qiladi. Shu munosabat bilan shuni aytish mumkinki, zo'ravonlik jamiyatdagi muhim muammo bo'lib, unda jamiyatdagi zo'ravonlik eng keng tarqalgan turlardan biri sifatida qaralishi mumkin, bu esa katta tashvishlarni keltirib chiqaradi.

Agar zo'ravonlikning tashqi sabablariga e'tibor qaratsak, unda turli guruhlar o'rtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy tengsizlik shaxslarning fikrlari va voqelikni noto'g'ri idrok etishiga bog'liq bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, agar ichki manbalariga e'tibor qaratsak odam tomonidan tajovuzkor harakatlar giyohvand moddalarni iste'mol qilish, g'azab, norozilik his-tuyg'ulari xulq-atvorni o'rgartirish, bolalik travmalari tufayli ham yuzaga keladi.

Yuqoridagi kabi zo'ravonlik muammosini bartaraf etishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 iyuldagi "Oilaviy-maishiy zo'ravonlikni profilaktika qilish chora-tadbirlarini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3827-son [3;1], O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 4 yanvardagi "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3-son, 2021 yil 8-yanvardagi "Xotin-qizlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlari va boshqa qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlarga "Ijtimoiy shartnoma" va "Himoya orderi" berish, ijtimoiy ahvoli va turmush sharoiti og'ir, ishsiz va ijtimoiy faol bo'lmagan xotin-qizlarni har tomonlama ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, ularga davlat tomonidan manzilli yordam berish bo'yicha "Temir daftar", "Ayollar daftari" kabi yangi tizimlar joriy etildi.

Aholi o'rtasida "Himoya orderi" bo'yicha targ'ibot ishlarini yanada faollashtirish. Bu ishlarga mahalla faollarini, targ'ibotchi guruh a'zolarini xamda ta'sirchan roliklar tayyorlab, efirga uzatish maqsadga muvofikdir. Tayziq va zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlarga yordam beruvchi Respublikamiz markazlarining moddiy ta'minotini yaxshilash va xodimlari malakasini oshirish ham bugungi kun talabidir.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. <https://lex.uz/acts/20596>
2. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni <https://www.lex.uz/docs/4494709>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 iyuldagi "Oilaviy-maishiy zo'ravonlikni profilaktika qilish chora-tadbirlarini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3827-sonli qarori
4. Mirziyoyev SH.M. (2022). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi" Farmoni.

5. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. –T., 2009. – B. 199.
6. “Zo'raonlikdan jabrlanganlar huquqlarini himoya qilish va zo'raonlikni oldini olish”. Uslubiy qo'llanma. SH. A. Pulatova, A. SH. Murodov. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Huzuridagi “Oila” ilmiy- amaliy markazi, 2019 yil.
7. Ismailova, Z. K., Musurmanova, A., Shomurotova, N. N., Kholiqova, N. A., & Mamataliev, A. (2021). Methods of training of teachers of technical university on advanced training courses. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 2959-2970.
8. Rustambayev M.X. Jinoyat huquqi: Maxsus qism. T.: TDYUI, 2006. –B. 42.